

Ріжняк Р. Я.

доктор історичних наук, професор, Центральноукраїнський державний педагогічний університет імені Володимира Винниченка

Рецензія на монографію:

Бондаренко О.В. Міста Наддніпрянської України за імперської доби (1785–1917 рр.): історіографічний дискурс: монографія. Кропивницький: Видавець Лисенко В.Ф., 2021. 364 с.

Ключова роль міста у творенні економічних, політичних, соціальних, культурних засад цивілізації ставить проблему дослідження закономірностей його виникнення й розвитку на одне з центральних місць в історичній науці. Зусиллями дослідників місто стало сприйматися як складний соціально-історичний феномен, що потребує комплексного вивчення.

Міста завжди відігравали й відіграють першорядну роль в історії будь-якої країни. Процес урбанізації в 1785–1917 рр. в Наддніпрянській Україні, що була інкорпорована імперською Росією, спричинив трансформацію міст на поліфункціональний складник суспільства та істотно збільшив його економічне, адміністративне, соціальне та культурне значення. Внаслідок цього місто стає основним об'єктом і суб'єктом модернізаційних процесів, зумовлюючи його напрям і темпи суспільних перетворень. Тому неможливо простежити причини та сутність подій того періоду без розуміння глобальних процесів розвитку міста. Відіграючи визначальну роль в історії людської цивілізації, місто є її ключовою характерною ознакою поряд з державою та культурою. Якраз в містах відбувалася акумуляція нових знань та інновацій, зумовлюючи перетворення їх у вузлові пункти, які пов'язували локальні системи поселень адміністративно та економічно.

Як одне з найскладніших і багатовимірних об'єктів наукового студіювання, місто завжди привертало увагу дослідників. Не стали винятком і останні десятиліття розвитку вітчизняної історіографії. Навпаки, після певного забуття, міська проблематика все більше переміщується у центр

наукового зацікавлення, що пов'язане зокрема, й зі зміною наукової парадигми та домінуванням соціальної історії.

Незважаючи на те, що місто давно стало об'єктом вивчення і про нього опубліковані тисячі праць, однак, на переконання сучасних містознавців, ще завчасно говорити щодо завершення розроблення загальної універсальної теорії розвитку міст та відточених дефініцій, оскільки процес накопичення та осмислення матеріалу ще триває. Саме через це сьогодні для історичної науки актуальним є завдання не тільки емпіричного дослідження багатоманітних сторін історії міст, а й історіографічного узагальнення, наукової рефлексії та теоретично-методологічного осмислення проблем, що вивчалися істориками попередніх періодів, підведення певних підсумків, накреслення подальших шляхів розробки міської історії (с. 4–7).

У монографії вперше в історіографії на основі аналізу широкого кола опублікованих джерел, наукової літератури системно та комплексно за проблемно-хронологічною схемою узагальнено історіографію соціально-економічних та соціокультурних процесів в містах Наддніпрянської України в 1785-1917 рр.; визначено основні історіографічні періоди вивчення проблеми; запропоновано міждисциплінарний підхід у висвітленні теми дослідження: в історіографічний простір включено основні результати розробок правників, економістів, статистиків, культурознавців та представників інших гуманітарних і суспільних наук; з'ясовано провідні тенденції розвитку історичних знань щодо особливостей дослідження міст за імперської, радянської доби та в сучасний період в історичному дискурсі останньої чверті XVIII – початку XXI ст.; переосмислено низку висновків, оцінок, стереотипних тверджень, концептуальних підходів, що домінували в історіографії; визначено сучасні наукові напрями, в рамках яких послідовно і концептуально вивчається історія українських міст; сформульовано низку історичних та історіографічних проблем, які потребують дальшого наукового розроблення.

Структурно монографія складається зі вступу, чотирьох розділів та висновків. Загальний її обсяг становить 364 сторінки.

У першому розділі здійснено фаховий аналіз стану дослідження важливої та недостатньо вивченої методологічної проблем міської історії, якою є наукове визначення поняття «місто», його типологія та функціональне призначення. Проблема визначення змісту базових понять зумовлена наявністю багатоманітних форм міських поселень й відображенням цього явища у суспільній свідомості, демографічній та адміністративній статистиці, звідки й була привнесена в історико-правову науку. В публікаціях імперського періоду поняття «місто» як серед сучасників, так і серед дослідників асоціювалося насамперед з поселенням, котре мало юридичний статус міста та в якому проживала істотна кількість населення, яке переважно було зайняте в торгівлі та промисловості. Крім того, тоді ж сформувалася теза стосовно тотожності понять «місто» та «торгово-індустріальний» центр, яка і стала у другій половині XIX ст. домінуючою, що й дало привід більшості дослідників услід за В. Зомбартом визнавати міста лише «в економічному сенсі» (с. 49). У радянській історіографії також існувала думка, що місто, будучи економічною, одночасно було й правовою категорією, а сам процес містоутворення полягав в еволюційній зміні економічної функції поселення й супроводжувався зміною його правового статусу (с. 31).

Важливим є висновок О. Бондаренка, що сьогодні відбувається певна зміна напряму розвитку міської історії, оскільки дослідники схиляються до думки щодо безплідності спроб визначення міста за допомогою застиглого набору критеріїв та ознак, як це робилося раніше. Тому учені починають розуміти місто насамперед як складний, динамічний соціокультурний універсум, котрий спричиняє до зміни парадигми знання про місто загалом. Саме через це в сучасній українській історіографії найактуальнішими стають дослідження міського феномену, що мають міждисциплінарний характер. У монографії наголошується, що сьогодні відбувається формування нового

підходу в дослідженні міста, який враховує його поліфункціональність, поєднання в ньому різних функцій – економічних, адміністративних, соціальних, культурних (с. 50).

Суттєвим складником монографії є її другий розділ – «Міське самоврядування Наддніпрянської України в 1785–1917 рр. у працях дослідників», в якому проаналізовано особливості історіографічної інтерпретації проблеми формування й еволюції міських самоврядних інституцій та фінансової діяльності органів міського самоврядування в публікаціях останньої чверті XVIII – початку XXI ст. і зміни у її дослідженні в різні історіографічні періоди (52–141). Визначені головні чинники, які впливали на розвиток досліджень з порушеної проблеми. Зроблено висновок, що ця тема є найбільш розробленою серед усіх проблем міської історії.

Третій розділ монографії О. Бондаренка – «Економічний розвиток міст Наддніпрянщини: історіографічний дискурс» – присвячений аналізу наукової літератури, в якій розглядається розвиток міської промисловості та торгівлі (с. 142–217). Зміст, характер та специфіка матеріалів, що публікувалися в імперський період дають змогу віднести їх і до історико-статистичних досліджень, і до історико-економічних, хоч в історіографії існує і той і інший варіант їхньої класифікації. З одного боку в цих працях спостерігається спроба аналізу та узагальнення, з іншого – вони переважно зведені до мінімуму і не мають характеру глибоких теоретичних положень. Пояснюється це тим, що переважна частина матеріалів, які містилися у цих працях, складалися з джерельних даних, передусім з офіційної статистики. Дослідження історії торгово-промислового розвитку міст у радянській історіографії поділено на чотири хронологічні групи: 1) 1917–1920-і рр., 2) 1930-і – перша половина 1950-х рр., 3) друга половина 1950-х – середина 1980-х рр., 4) друга половина 1980-х – початок 1990-х рр., які різнилися між собою не тільки змістовно, а й за теоретико-методологічними засадами. В сучасній вітчизняній історичній науці, стверджує автор, поряд з традиційними аспектами вивчення цієї проблеми – історії розвитку

ремісничого та мануфактурного виробництва, промислового перевороту, індустріалізації, українські вчені значну увагу приділяють таким важливим напрямом наукового пошуку як приватна підприємницька діяльність в усіх сферах міської економіки, історія купецтва, як ключової підприємницької верстви, формування та діяльність банківсько-кредитної системи, фінансово-економічної, податкової політики царату в Україні.

У четвертому розділі – «Міські стани Наддніпрянської України як об'єкт дослідження» – аналізується науковий доробок щодо вивчення основних міських станів – купецтва й міщанства в публікаціях дорядянських, радянських та сучасних дослідників (с. 218–298). Якщо в імперській та радянській історіографії ця тема не знайшла свого висвітлення, то сучасна вітчизняна історична наука прикметна появою не тільки збільшенням кількості праць з цієї проблеми та уведенням в обіг нових джерел й систематизацією значного масиву фактичного матеріалу, а також появою цілої низки нових тем та напрямів досліджень, які не були властивими для історіографії попередніх періодів. Учені, крім традиційних питань професійної та громадської діяльності міських верств, досліджують їхній соціальний образ, особливості внутрішнього світу, специфіку менталітету та повсякденного життя. Однак, загалом ця тема найменш досліджена в історіографії. Це не стосується дослідження різноманітних аспектів благодійності міського населення Наддніпрянської України. Особливості історії доброчинності знайшли своє віддзеркалення в публікаціях представників історичної, педагогічної, правничої, політологічної наук.

Загальні висновки монографії (с. 299–312) цілком аргументовані, відображають результати здійсненої роботи й свідчать про досягнення поставленої мети. Це дало змогу автору визначити низку недосліджених або малодосліджених проблем з історії міст Наддніпрянської України.

Водночас зауважимо, що монографія тільки виграла б, якби в першому розділі було здійснено аналіз історіографічних праць, присвячених прямо чи опосередковано історії міст Наддніпрянської України в 1785–1917 рр. та, з

огляду на широке використання наукового доробку авторів різних періодів, було вміщено іменний покажчик.

Загалом монографія О. Бондаренка «Міста Наддніпрянської України за імперської доби (1785–1917 рр.): історіографічний дискурс» є самостійним, завершеним науковим дослідженням. За науково-теоретичним рівнем, обґрунтованістю положень й висновків вона є істотним внеском у вітчизняну історичну науку.